

ਕੌਰਵ ਸਭਾ : ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪ੍ਰਸੰਗ

ਡਾ: ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ*

ਗਲਪਕਾਰ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਆਪਣੇ ਕਟਹਿਰਾ ਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਨਾਵਲਾਂ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਰਚਿਤ ਨਾਂ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਏਨੀ ਬਾਰੀਕਬੀਨੀ ਨਾਲ ਪੁਣਛਾਣ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਸਮੁੱਚੀ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਕਰਟੀਕ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਇਹ ਕੁਝ ਇਸ ਲਈ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਵਕੀਲ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਦੇਖਣ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੈ। ਕਟਹਿਰਾ ਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਤਿਵਾਦੀ ਦੌਰ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਵਲੋਂ ਛੋਟੇ ਅਗਵਾ ਕੀਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਤਲ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਕਾਰਵਾਈ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਬੇਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਫੰਦੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਕਾਗੁਜ਼ਾਰੀ ਉਪਰ ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਵਿਅੰਗ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਮਿੱਤਰਸੈਨ ਮੀਤ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਅੰਗ ਨੇ ਉਸਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾਈ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਸਦਾ ਤੇ ਕਿਸ ਲਈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਧੁਰੀ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਨਿਆਂਪਾਲਕਾ, ਪੁਲਿਸ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਪੇਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਪਰਿਪੇਖ ਸੰਸਾਰੀਕਰਣ ਵਲ ਵਧ ਰਹੀ ਤਿੰਨੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀਕਰਣ ਦੇ ਦੌਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਵਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ (ਉੱਤਰਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦੀ) ਦੌਰ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਦਾਰੀ ਹੈ ਬਦਮਾਸ਼ ਅਮਰੀਕਾ (Rogue States –Noam Chomaski) ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਵਿੱਤੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਪੱਧਰ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰੀਕਰਣ ਦਾ ਅਸਲ ਫਾਇਦਾ ਅਮੀਰ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਹ ਫਾਇਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੇਵੰਦੇ ਪਬਲਿਕ ਸੈਕਟਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਲਾਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸ਼ਹਿਰ ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ (ਲੁਧਿਆਣਾ) ਵੀ ਅਛੂਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੁਚੇਤ ਜਾਂ ਅਚੇਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹਨ।

"ਮਾਹਿਰਾਂ ਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਔਖੇ ਸੌਖੇ ਮਿੱਲ ਚਾਲੂ ਕਰੋ। ਕਦੇ ਵੀ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਾਬਲਾ ਸਖ਼ਤ ਹੋ ਚਲਿਆ ਸੀ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਕਾਰਣ ਮਾੜੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਨੇ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। (ਕੌਰਵ ਸਭਾ, ਪੰਨਾ-18) "ਦੇਸ ਦੇ ਚਲਦੇ ਮੰਦਵਾਤੇ ਦਾ ਮਾਇਆ ਨਗਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਲਾਟਾਂ ਕੋਠੀਆਂ ਦੇ ਰੇਟ ਅਸਮਾਨੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਪਾਤਾਲਾਂ ਵਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ।

* ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ, ਹਰਿਆਣਾ।

ਲੋਕ ਦਿੱਤੇ ਬਿਆਨੇ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਰਹੇ ਸਨ।" (ਪੰਨਾ-250) ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਪੰਕਜ ਦਾ ਪਿਉ ਤੇ ਕਮਲ ਦਾ ਪਿਉ ਨਵ-ਧਨਾਢ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਗਜ਼ ਦੇ ਪਲਾਟ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੰਤਰ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਇਹੀ ਵਿਰੋਧਤਾਈਆਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵਰਗੇ ਚੈਂਬਰਜ਼ ਆਫ ਕਾਮਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ, ਪੰਕਜ ਦੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਹੋਰ 'ਪਤਵੰਤੇ ਸੱਜਣ' ਲਾਮਬੰਦ ਹੁੰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਪੰਕਜ ਹੋਰੀਂ ਚਾਚੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਧਮਕਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹ ਕੰਮ ਭਾੜੇ ਦੇ ਭਈਆਂ ਤੋਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੇਜੀ ਗਈ ਧਾੜ ਡਰਾਉਣ ਧਮਕਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਕਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਮਲ ਦਾ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੇਹਾ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੇ ਦੇਵ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਖਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਹੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਇਕ ਧਿਰ ਮੁਲਜ਼ਮ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੁਲਜ਼ਮ ਇਸ ਕੇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਕੀਲਾਂ, ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਜੱਜਾਂ ਤੇ ਹਰ ਉਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੰਕਜ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਹਰ ਭਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਤਰ ਵਾਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਕ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਧੁਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਸੂਤਰ ਵਾਕ ਹੈ-ਲੁਓ ਸਿ ਟਹਣ ਸਲਓਵਣੋਡ ਰਚਿਹ।।।ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਤ ਉਪਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਕਜ ਹੋਰੀਂ ਸਾਫ਼ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਤੇ ਭਈਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਠੇਕੇਦਾਰ ਦੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੋ ਸਾਲ ਸਜ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਭੁਗਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਹੈ ਉਹ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗਰੀਬ ਭਈਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦਾ ਸੂਤਰ ਵਾਕ ਹੈ,

ਜੋ ਜਿੱਤ ਗਿਆ

ਉਹ ਹਰ ਗਿਆ

ਜੋ ਹਰ ਗਿਆ

ਸੋ ਮਰ ਗਿਆ

ਇਹ ਲੋਕ ਅਖਾਣ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿੱਤਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲੇ ਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਵਾਹ। ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨਿਹਾ ਤੇ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲੋਂ 'ਭੋਗੀ ਜੂਨ' ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

"ਤੁਸਾਂ ਦੇ ਮੰਨਣ ਜਾਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਿਚ,

ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਦੇ ਅੰਗਾਂ ਤੇ ਸੱਚ ਨੇ ਇਕ ਜੂਨ ਭੋਗੀ ਹੈ।

ਇਹੀ ਭੋਗੀ ਜੂਨ ਹੈ 'ਸਮੇਂ' ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ'

ਕਈ ਬਾਰ ਅਸੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਮਨੋਇੱਛਤ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡਾ ਇਰਾਦਾ ਨੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢੇ ਇੱਛਤ ਸਿੱਟੇ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤਕ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਨਿਭਦੇ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੀ ਉਸਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਸਾਂਗ ਭਰਨ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ? ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਣ ਲੱਭ ਹੀ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਫੀ ਅਮਰਜੀਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਸ ਨੂੰ ਮਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ।।। ਰਾਮ ਨਾਥ ਜਦੋਂ ਨਿਹਾ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਹੱਥ ਧਰ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਹੌਸਲਾ ਰੱਖ ਧੀਏ! ਇਸ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਪਾਂ ਉਪਰ ਅਪੀਲ ਕਰਾਂਗੇ।" (ਦੇਸ਼ ਸੇਵਕ, 23 ਮਾਰਚ, 2003) ਸੂਫੀ ਅਗਲੀ ਪੰਗਤੀ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਸਮੇਂ' ਦਾ ਕਰੂਰ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। "ਨਿਹਾ ਦਾ ਮਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰਾਮ ਨਾਥ ਨੇ ਆਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰ। ਉਝ ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਉਪਰ ਵੀ ਇਹ ਕੁਝ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।" (ਪੰਨਾ-366.) ਇਹ ਪੰਗਤੀ ਸੂਫੀ ਦੀ ਫਾਰਮੂਲੇਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਾਰਤਲਾਪਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਹਾ ਤੇ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਗੁਫ਼ਤਗੂ ਤੋਂ, ਰਾਮ ਨਾਥ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੀ ਬਹਿਸ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਕਹੇ ਕੁਝ ਵਾਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਰਟੀਕ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਟੀਕ ਅਨੁਸਾਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ੀ ਬਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਉਹ ਝੂਠ ਬੋਲਣ ਤਾਂ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਸਜ਼ਾ ਖਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ-299) ਸੱਚ ਘੜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਫਿੱਟ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਕ ਝੂਠ ਲਈ ਕਈ ਹੋਰ ਝੂਠ ਬੋਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਮਲਾ ਸ਼ੱਕੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਉਂ ਮੁਜਰਮ ਬਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਮੁੱਢੋਂ ਵੱਲ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁਲਜ਼ਮ ਵੱਲ ਹੈ। ਮੁੱਢੋਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਲਜ਼ਮ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-298) ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸਮੇਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਕੀਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪੱਖ ਪੁਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸਚਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਹੋ ਇਸਦੇ ਉਲਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਕੀਲ ਆਪਣੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਅਸਲੀਅਤ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਭੁਗਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। (ਪੰਨਾ-302) ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਜੱਜ ਦੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਜੋ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਹ ਤਾਂ ਗਵਾਹ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਗਵਾਹ ਕਹੇ ਤਾਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜੇ ਗਵਾਹ ਨੇ ਕਤਲ ਹੁੰਦਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਕਤਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। (ਪੰਨਾ-305) ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਲਜ਼ਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਰਾਜ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-341) ਇਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਨਾਲੋਂ ਸੌ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ "ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੌ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਜੇ ਇਕ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹਨਾ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (ਪੰਨਾ-342)

ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਕੌਣ? ਸਰਕਾਰ! ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਇਹ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਢਾਂਚਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਤਰਕ ਹੈ। "ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਲੜਾਂਗੇ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਬਦਲੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਇਕ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਉਠੇਗੀ। ਦੇਖੋ ਦੇਖੀ ਸਭ ਵਿਚ ਉਠਣ ਲਗੇਗੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਆ ਜਾਵੇਗੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਨ ਤੇ ਜੂੰ ਸਰਕੇਗੀ। ਤਖਤ ਹਿਲਣਗੇ। ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਨਗੇ।" ਪ੍ਰਧਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ

ਅਤਿ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਉਹੀ ਹਸਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਚਹਿਰੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਵਲ ਤੇ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕਚਹਿਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਵਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਦੁਵੱਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਉਨੀ ਦੇਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗੁਣਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਆਸ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਣਾਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।

ਨਾਵਲ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੀ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਲਹਿਰ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਗੈਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਸੀਏਟਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ 8 ਜੀ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨਵਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਏਜੰਡੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਚੇਤ ਜਾਂ ਸੁਚੇਤ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਇਕ ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਜੁਲਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਨਵ-ਧਨਾਢ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਖੌਤੀ ਸਵੈ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਪੱਖ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। "ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀਆਂ ਭੁੱਖੀਆਂ ਕੁਝ ਅਖੌਤੀ ਸਮਾਜ ਸੇਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਢੰਢੋਰਾ ਪਿਟਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਬਣਾਉ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਵਧੀਆ ਦਿਉ। ਨਹਾਉਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਤੇਲ-ਸਾਬਣ ਦਿਉ। ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੋ। ਯੋਗਾ ਕਰਵਾਉ। ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਸ਼ਣ ਕਰਵਾਉ। ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਿਉ। ਘਰ ਜਾਣ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਦਿਉ। ਗਰੀਬ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚੇ ਤੇ ਵਕੀਲ ਕਰਕੇ ਦਿਉ। ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਲ ਤੇ ਠੋਸ ਸਬੂਤਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉ।"

ਇਹ ਮੰਗਾਂ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਉਪਰ ਕਿੰਤੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕੀ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ? ਕੀ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਵਰਗ ਨੂੰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਰਗ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ? ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਉ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਅੰਦੋਲਨ ਚਲਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਫਲ ਹੈ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਹੂਲਤਾਂ। ਹੁਣ ਕੀ ਇਹ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ? ਅਨੇਕਾਂ ਸਵਾਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾਈ ਤਕ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚਲੰਤ ਟਿੱਪਣੀ ਨਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਠੀਕ ਰਹੇਗਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਗਲਤਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਵਿਕਟਮ ਵੈਲਫੇਅਰ ਸੁਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਦਿੱਖ ਵਾਲੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੁਸਾਇਟੀ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸੈਂਬਰ ਕੰਮ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਸ ਲੜਿਆ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੈਸੇ ਦੇ ਬਗੈਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਮਨਾਥ ਦੀ ਭੈਣ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ। ਆਸ ਦੀ ਕਿਰਣ ਇੱਥੇ ਹੈ ਕਿ ਸੁਸਾਇਟੀ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਰਾਮਨਾਥ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਾਰਦੇ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। "ਉਸਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਸੀ ਉਹ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਮਨ ਨੂੰ ਤੱਸਲੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਮਿੰਟ ਤਕ ਉਹ ਕੇਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਨਾ ਸਹੀ। ਮੁਦੱਈ ਧਿਰ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਸੁੱਖ ਸਾਂਦ ਨਾਲ਼ ਭੁਗਤ ਗਈਆਂ। ਸਫ਼ਾਈ ਧਿਰ ਨੂੰ ਲੱਖ ਯਤਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ।" (ਪੰਨਾ-352) ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਹ ਧਰਵਾਸ ਬੱਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਕੁਝ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਿੱਥੇ ਅਖੌਤੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਉੱਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਗੇੜਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਜੀਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਸਥਾ ਤੇ ਇਸਦੀ ਯੁਵਾ ਸ਼ਕਤੀ ਇਕਾਈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਉਪਰ ਜੀਉਣ ਵਾਲੀ ਕਲਿਆਣੀ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਯੋਗਿਕ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਅਮੀਰ ਸੁਵਿਧਾ ਭੋਗੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਿਹਾ ਦਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਛਿਦਰ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਨੇ ਕਲਿਆਣੀ ਮਾਂ ਵਲੋਂ ਖਿੱਚੇ ਗਏ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਵਚ ਨੂੰ ਭੇਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਹਾ, "ਮਾਤਾ ਜੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਦਾ ਕਵਚ ਕਿਉਂ ਕੱਚ ਵਾਂਗ ਟੁੱਟ ਗਿਆ? ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਆ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ? ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਸ ਪਾਪ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ? ਪਰ ਮਾਤਾ ਜੀ ਚੁੱਪ ਸਨ।" (ਪੰਨਾ-133)

ਨਿਹਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਹਿਯੋਗ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦਾ ਵਿਹਾਰ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੀੜਾ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਕੁਝ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਹਾ ਦੇ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਆਉਣ ਤੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। (ਪੰਨਾ-115) ਉਸਦਾ ਧੀਰਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਵਾਬ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ "ਜਦੋਂ ਨਿਹਾ ਨੂੰ ਆਰਤੀ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਨਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਆਗਿਆ ਚੱਕਰ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ਼ ਭੱਖ ਉੱਠਿਆ। ਉਸਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੇਕ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਰੇ ਸਹਿਯੋਗੀ ਉਸਨੂੰ ਹੰਕਾਰੀ ਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਲੱਗੇ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਜ਼ਖਮੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਲੋਸਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਲਟਾ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਛੁਟਿਆਇਆ। (ਪੰਨਾ-116) ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਨਿਹਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਉਸਨੂੰ ਕਲਿਆਣੀ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨਿਹਾ ਦੇ ਭਰਾ ਕਮਲ ਦੇ ਕਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਬਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਹਾ ਸੋਚਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ, "ਕਮਲ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਕਮਲ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਸੀ। ਨਿਹਾ ਜਿਉਂਦੀ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਮਰ ਰਹੀ ਸੀ? ਜੇ ਉਹ ਮਰ ਗਈ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ" (ਪੰਨਾ-117)

ਕਲਿਆਣੀ ਨਿਹਾ ਨਾਲ਼ ਫੋਨ ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉਪਰ 'ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਿਪਾ' ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਨਿਹਾ ਧੰਨ ਧੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਗਿਲੇ ਸ਼ਿਕਵੇ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਲਿਆਣੀ ਮਾਂ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ-ਉਪਦੇਸ਼ ਸੀ, "ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਵਿਧੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਅਵਤਾਰ ਖੁਦ ਨਹੀਂ ਟਾਲਦੇ। ਇਹ ਭਾਣਾ ਇੰਝ ਹੀ ਵਰਤਣਾ ਸੀ। ਨਿਹਾ ਕਮਲ ਲਈ ਹੰਝੂ ਨਾ ਵਹਾਏ। ਉਹ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ। ਨਿਹਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਨ ਲਗਾਏ। ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੇ। ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਸਭ ਠੀਕ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ।" (ਪੰਨਾ-199) ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਨਿਹਾ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਮਿਲਿਆ। ਇਉਂ ਨਿਹਾ ਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਾਠਕ ਦੀ ਭਰਮ-ਨਵਿਰਤੀ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਜੋਤਿਸ਼ ਵੀ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਮਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ। "ਢਾਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਹਾਲਾਤ ਸੁਧਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣੇ ਸਨ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਆਖਾ ਸੱਚ ਸਾਬਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸੀ।" (ਪੰਨਾ-258) ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਉਲਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। "ਵੇਦ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਬਹੁਤੀ ਲੰਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ.....ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਪੰਕਜ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਕਸੂਰ ਕਰਾਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।" ਇਉਂ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਜੋਤਿਸ਼ ਦੇ ਕੁਲ ਵਿਚਾਰ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਨਿਰਸਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਸਭ ਕੁਝ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਆ ਟਿਕਦਾ ਹੈ। ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦੀ ਇਥੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਕਿਆਨੁਸੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਖਾੜ ਸਿੱਟਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੇਪਨ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਕ ਯਥਾਰਥ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਖੋਖਲੇਪਣ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਲ ਅਜੇ ਤਕ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ।

ਕੌਰਵ ਪਾਂਡਵ ਇਕੋ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਕੋ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਹਨ। ਇਕ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਖਲਨਾਇਕ ਦਾ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਵ-ਧਨਾਢ ਵਰਗ ਦੇ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧਿਰਾਂ ਆਹਮੋ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਵਿਚ ਪੰਕਜ ਹੁਰਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜੱਜ, ਵਕੀਲ ਤੇ ਅਦਾਲਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਅਮਲਾ-ਫੈਲਾ; ਪੁਲਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਰਵਉਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤਕ; ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੇਠਲੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤਕ; ਚੀਫ ਮਨਿਸਟਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਐਮ.ਐਲ.ਏ. ਤਕ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨੇਤਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸਮੁੱਚਾ ਨਾਵਲ ਇਕ ਵਿਅੰਗ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਧਿਰ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਥੇ ਇਹ ਧਿਰ ਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਜੋਕੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਵੇਦ-ਪਰਿਵਾਰ ਜੇ ਲੱਖਾਂ ਪਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਕਜ ਹੋਰਾਂ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਕਰੋੜਾਂ ਪਤੀ। ਕਰੋੜਪਤੀ ਕੌਰਵਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲੱਖਾਂ ਪਤੀ ਹਾਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੱਖਾਂ ਪਤੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਦੋ ਜੂਨ ਖਾਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਿਥੋਂ ਮਿਲੇਗਾ ਇਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਵਚੇਤਨ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਜੰਗ ਅਜੋਕੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਰੂਪ ਰਾਮਨਾਥ ਆਪ ਵਕੀਲ ਹੈ। ਕਾਨੂੰਨਦਾਨ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦਾ ਕੌਣ ਵਾਲੀ ਵਾਰਿਸ ਹੈ?! "ਜਦੋਂ ਤਕ ਮੁਦੱਈਆਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਜੰਗ ਲੜਨ ਜੋਗੇ ਹੋਣਾ ਸੀ ਉਦੋਂ ਤਕ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਣੀ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੇ ਲੜਾਈ ਲੜੇ ਜੰਗ ਜਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਲੈਣਾ ਸੀ।" (ਪੰਨਾ-244)

ਮਾਇਆ ਨਗਰੀ ਦੇ ਮਹਾਂਭਾਰਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੈਸੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਪੰਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡਾਉਣ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਪੱਲਿਉਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖਰਚ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਸੁਦਾਮਿਆਂ ਵਲ ਨਿਗਾਹ ਦੁੜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੁਦਾਮਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੱਤੂ ਇੱਕਠੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਪੰਚਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਮਾਇਆ ਵਿਹੂਣੇ ਸੁਦਾਮੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚਿਰ ਲੜ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਕਲਯੁਗੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਮਨਾਥ ਕੋਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੂਝ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਪਰ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵਾਂਗ ਇਕ ਧਰਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੁੱਟੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। "ਕਲ੍ਹ ਨੂੰ ਰਾਮਨਾਥ ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਭੈਣ ਨੂੰ ਪਛਤਾਵਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਤਲ ਜਾਂ

ਅਨਭੋਲ ਬੇਟੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਲੜੇ। ਰਾਮਨਾਥ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਕਜ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਰਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਦੀ ਹਵਾ ਖੁਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।।।।।ਲੜਕੇ ਹਾਰਨਾ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਲੜਦਾ ਜੇ ਉਹ ਮਰ ਜਾਏ ਇਸਦੀ ਉਸਨੂੰ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ।" (ਪੰਨਾ-266)

ਨਿਹਾ ਲਈ ਅਦਾਲਤ ਅਸਲ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਨਿਹਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੀ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਚੀਰ ਹਰਣ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਹੋਰ ਜ਼ਲੀਲ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਜ਼ਲੀਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਬਲਾਤਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਵਰਗਾ ਧਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਅਗੂਆ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਲਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਪਰਮਾਨੰਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤਾਂ ਨਿਰਾ ਦਿਲਾਸਾ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਗੋਂ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਅੰਗ-ਬਾਣ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਹਾ ਲਈ ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਅਦਾਲਤ ਉਸ ਲਈ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਸੀ। ਨਿਹਾ ਨੇ ਹੁੰਦੇ ਚੀਰ ਹਰਣ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਨੀ। ਉਸਨੇ ਅਰਜਨ ਬਣ ਕੇ ਗਵਾਹੀ ਵਾਲੇ ਤੀਰ ਕੌਰਵਾਂ ਵਲ ਸੁੱਟਣੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੀਰਾਂ ਨੇ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਦਾ ਬਣਨਾ ਸੀ।" ਨਿਹਾ ਦੇ ਕਥਿਤ ਤੀਰ ਮੁਲਜ਼ਮਾਂ ਲਈ ਫਾਂਸੀ ਦਾ ਫੰਦਾ ਤਾਂ ਨਾ ਬਣੇ ਪਰ ਵੇਦ-ਪਰਿਵਾਰ ਲਈ ਹਾਰ ਤੇ ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਅਵੱਸ਼ ਬਣ ਗਏ।

ਨਿਹਾ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦੁਖਾਂਤਕ ਪਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਨੋਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਅਮਰਨਾਥ ਵਾਂਗ ਉਸ ਕੋਲ ਧਰਵਾਸ ਲਈ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਪਾਂਡਵ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਭੀਮ ਦ੍ਰੋਪਦੀ ਨਾਲ ਹੋਏ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਜੋਕੀ ਦ੍ਰੋਪਦੀ, ਨਿਹਾ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਿਰਸਹਾਇ ਹੈ। ਕੋਈ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਉਸਦਾ ਪਰਦਾ ਕੱਜਣ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪਾਂਡਵ ਜਿੱਤ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਜੋਕੇ ਅਦਾਲਤੀ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੌਰਵ 'ਪਾਂਡਵਾਂ' ਨੂੰ ਹਰਾ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਾਰਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਸੁਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨਾਵਲ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਸਮਾਜ ਤਕ ਫੈਲਦਿਆਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਇਥੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਿਸਟਮ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। "ਇਉਂ ਸਾਰੇ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁਰੱਪਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਾਤਕ ਹਮਲਾ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਉੱਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਿਹਾ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਤਲ ਕਮਲ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।।।।।ਇਉਂ ਕਹਾਣੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸਿਸਟਮ ਦੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਤੇ ਗੁੰਝਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਸੁਲਝ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ।" (ਪੰਜਾਬੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨ, 6 ਅਪ੍ਰੈਲ, 2003)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਸਭ ਨੂੰ ਨੱਥ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਧਿਰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ, ਨਾਵਲ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੂੜ੍ਹੀ ਰੇਖਾ ਰਾਹੀਂ ਰੇਖਾਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਆਪਣੀਆਂ ਕੋਝੀਆਂ ਤੋਂ ਕੋਝੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲ ਕੇ ਵੀ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਰਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਦੈ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਕੁਝ

ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੰਕਜ ਹੁਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਕਰੋੜ ਰੁਪਿਆ ਹੱਥ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਪਾਸਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਨੇਤਾ, ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਮਿਲੀ ਭੁਗਤ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਸਟੀਕ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪੰਕਜ ਦੇ ਡੈਡੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸੀ ਕਿ, "ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਨੇਤਾ ਚੰਗੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਭੀੜ ਪੈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੂਛ ਦਬਾ ਕੇ ਭੱਜਦੇ ਹਨ।" ਪਰ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਅਫ਼ਸਰਸ਼ਾਹੀ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਧੋਤਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਮੌਕਾਪ੍ਰਸਤ ਗਰਦਾਨਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਹਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣਾ 'ਸਹੀ' ਕਿਰਦਾਰ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਟਿੱਪਣੀ ਰਾਜਨੇਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪਾਜ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, "ਅਫ਼ਸਰ ਧੁਰ ਤਕ ਪੁਗਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਬੰਦਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਇਕ ਦੀ ਝੋਲੀ ਕਲ੍ਹੇ ਦੂਜੇ ਦੀ। ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਤੇ ਬਣਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ, ਪਾਣੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਲ ਰੋੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਗੱਦੀਉਂ ਲਹਿੰਦੇ ਹਨ ਸੌ ਸੌ ਸਕੈਂਡਲਾਂ ਵਿਚ ਫਸਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਸੀ ਲੋਕ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਫ਼ਸਰ ਮੁਕੱਦਮੇ ਭੁਗਤਦੇ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।" (ਪੰਨਾ-166) ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਹਰ ਪਾਤਰ ਵਿਅੰਗ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅੰਗ ਹੀ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਥਾਂ ਪੁਰ ਥਾਂ ਵਕੀਲ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਉਪਰ ਤਿੱਖੀਆਂ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਹਨ, ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਫਰੰਟਾਂ ਉਪਰ ਵਿਅੰਗ ਹਨ ਤੇ ਰਾਮ ਨਾਥ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਵਕੀਲਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਉੱਚ ਵਰਗ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕਤਾਵਾਂ ਦਾ ਖੁਲਾਸਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਹਾ ਨੂੰ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦੇ ਸਦਮੇ ਤੋਂ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਜੋ ਸਲਾਹਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਨੈਤਿਕਤਾ ਨੰਗੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬੁਰਜੂਆ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਫੂਹੜ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ। "ਕੁਆਰ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੇ ਕੁੜ੍ਹਨ ਨੂੰ ਉਹ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ ਜਦੋਂ ਔਰਤ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਲਾਮ ਸੀ। ਜੇ ਨਿਹਾ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਕਾਰਣ ਸਾਗਰ ਉਸਨੂੰ ਤਿਆਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਜੰਗਾਲੀ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ।।।।। ਇਕ ਬੰਦੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਮਰ ਭਰ ਇਸ਼ਕ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਹੁਣ ਪੁਰਾਣਾ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਇਸ਼ਕ ਇਕ ਨਾਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਿਆਹ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਤੀਸਰੇ ਦੇ ਜਨਮਦੀਆਂ ਹਨ।" (ਪੰਨਾ-151)

ਨਾਵਲ ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁਝ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਮੁਦੱਈਆਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਮੰਤਵ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ 'ਪਾਂਡਵਾਂ' ਦੇ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੁੰਦੇ ਦਰਸਾਉਣਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਨਾਥ ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਜ਼ਲੀਲ ਕਰਨ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਉਸਦੀ ਭਾਣਜੀ ਨਾਲ ਵਾਪਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਮੱਧਕਾਲੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਕਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਤੀਖਣਤਾ ਨਾ ਸਹਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਨੰਦ ਲਾਲ ਆਤਮ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਉਬਲ-ਪੁਬਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਇਆ ਫੈਸਲੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਿੰਗਲੇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ 'ਜਬ ਜਾਗੇ ਤਭੀ ਸਵੇਰਾ' ਦੇ ਅਖਾਣ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੌਰਵ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਇਕ ਪੂਰੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਾਡੀ ਚਰਚਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਮਿੱਤਰ ਸੈਨ ਮੀਤ ਦਾ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਕਟਹਿਰਾ ਤੇ ਤਫ਼ਤੀਸ਼ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮੀਲ ਪੱਥਰ ਬਣਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।